

Podstawowe informacje o Polskim Badaniu Panelowym POLPAN 1988–2013

Kazimierz M. Słomczyński z zespołem

ISBN 978-83-64835-00-1

Czym jest POLPAN?

POLPAN jest badaniem opartym na indywidualnych wywiadach, przeprowadzanych co pięć lat od 1988 roku z reprezentacją dorosłych mieszkańców kraju. Wywiady są realizowane według kwestionariusza, który zawiera pytania dotyczące przebiegu życia zawodowego, decyzji w sprawie wykształcenia i podnoszenia kwalifikacji, relacji między życiem osobistym a zawodowym, postrzegania źródeł sukcesu życiowego, poglądów na temat roli państwa i zmian gospodarczych, postrzegania konfliktów w społeczeństwie, zachowań i postaw politycznych, samopoczucia fizycznego i psychicznego oraz wielu innych kwestii związanych z przystosowywaniem się Polaków do zmian zachodzących w systemie polityczno-ekonomicznym.

W 2013 roku badaniem objęto 2196 osób, z czego 1699 było respondentami we wcześniejszych falach badania, 497 ankietowanych reprezentuje zaś młode pokolenie – osoby w wieku od 21 do 25 lat. W wyniku przeprowadzonych wywiadów w każdej edycji badania powstają obszerne zbiory danych. Cały zbiór danych – z informacjami zebranymi w 1988, 1993, 1998, 2003, 2008 i 2013 roku – jest przygotowany do statystycznych analiz. Aby zachować reprezentatywność prób dla poszczególnych okresów, w jakich realizowano badanie, uwzględnia się wagi, które zapewniają taki proporcjonalny udział różnych grup wieku, jaki

rzeczywiście występował lub występował w Polsce. POLPAN jest więc wszechstronnym, odzwierciedlającym realną sytuację badaniem zagadnień struktury społecznej, osadzenia w niej konkretnych osób i różnych przemian, jakim ich życie ulegało w ostatnim ćwierćwieczu.

Krótko o historii badania POLPAN

Badanie POLPAN podjęto w okresie, w którym w niemal wszystkich dziedzinach – także w nauce – obowiązywało w Polsce centralne planowanie. W 1986 roku Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk otrzymał środki na zrealizowanie Centralnego Programu Badań Podstawowych 09.07, zatytułowanego „Przeobrażenia społecznej struktury i świadomości jako czynnik rozwoju społeczno-ekonomicznego polskiego społeczeństwa socjalistycznego”. W ramach programu zajmowano się badaniem kilku różnych tematów, jednym z nich była zaś **analiza struktury polskiego społeczeństwa**. Grupa badaczy pracujących nad tym aspektem zrealizowała wówczas kilka powiązanych ze sobą badań, z których najważniejsze zostało przeprowadzone w 1987 i na początku 1988 roku.

Tuż po zakończeniu badania w Polsce rozpoczęła się transformacja systemowa. Stało się jasne, że sytuacja uchwycona w badaniu z przełomu 1987 i 1988 roku ulega gwałtownym i radykalnym zmianom. Zespół zaangażowany w organizację badania podjął więc decyzję o ponowie-

niu go **wśród tych samych osób**, aby móc obserwować również dynamiczne aspekty struktury społecznej. Powtórzenie badania nie było łatwe w ówczesnej sytuacji ekonomicznej – hiperinflacja z lat 1989–1990 odbiła się dramatycznie także na budżecie instytucji naukowych. Ostatecznie – dzięki finansowej pomocy z zagranicy – badanie powtórzono w 1993 roku, przebadano jednak tylko część spośród pierwotnych uczestników. Od tego czasu badanie POLPAN jest powtarzane co pięć lat. Trzon próby stanowią osoby, które udzieliły wywiadu **sześciokrotnie** w latach 1988–2013. Właśnie dzięki swojej historii zbiór POLPAN zawiera unikalne dane, umożliwiające obserwowanie tego, jak sytuacja i poglądy poszczególnych grup i społeczeństwa jako całości zmieniały się od 1988 roku do dziś.

Cele i tematyka badania POLPAN

Cele Polskiego Badania Panelowego POLPAN to:

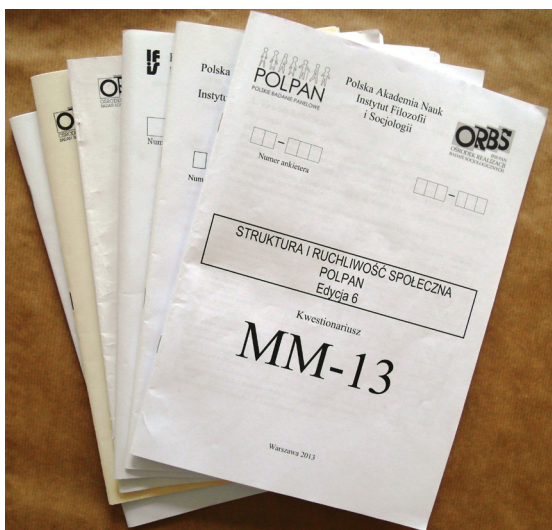
- **całościowa charakterystyka** struktury społecznej polskiego społeczeństwa – obejmująca zarówno obiektywne różnicowania, jak i ich świadomościowe aspekty,
- **przedstawienie dynamiki** struktury społecznej w Polsce w okresie od 1988 roku do dziś, ze szczególnym uwzględnieniem przystosowania do zachodzących zmian politycznych i gospodarczych.

Badania nad strukturą społeczną należą do badań podstawowych, dzięki którym rozwijają się inne działy socjologii. W Polsce i na świecie realizuje się wiele badań nad strukturą, ale są one prowadzone w ujęciu statycznym. Aby zrozumieć funkcjonowanie struktury społecznej, są

potrzebne badania dynamiczne. Badanie POLPAN jest pod tym względem unikalne – nie ma na świecie drugiego takiego badania, które przez dwadzieścia pięć lat rejestruje indywidualne biografie jednostek należących do próby reprezentatywnej, z dołączanymi nowymi kohortami.

Badanie POLPAN jest wyjątkowe również ze względu na **zakres zbieranego materiału**. Poza informacjami o cechach demograficzno-społecznych respondenta i jego rodziny kwestionariusz wywiadu zawiera wiele pytań mierzących postawy społeczno-polityczne, z których znaczna część jest porównywalna z pytaniami zamieszczanymi w badaniach międzynarodowych. Zawiera również pytania nowe, a także niewerbalny **test Ravena** (mierzący elastyczność intelektualną jako główny składnik IQ) i **Nottingham Health Profile** (badający samoocenę zdrowia fizycznego i psychicznego).

Kwestionariusze z różnych edycji badania POLPAN

Atuty badania POLPAN

- rygorystyczne podejście teoretyczne
- właściwy dobór problemów badawczych
- panelowość – możliwość badania zmian
- znaczny zakres czasowy objęty badaniem
- reprezentatywna próba
- rzetelny warsztat badawczy
- dobrze dobrane dane empiryczne
- nowoczesne narzędzia statystycznej analizy danych

Podstawy teoretyczne i tradycja empiryczna

Podstawy teoretyczne badania POLPAN wywodzą się z tradycji polskiej myśli socjologicznej, uwzględniając analityczne stanowisko Stanisława Ossowskiego, klasową teorię Juliana Hochfelda, historyczne ujęcie Jana Szczepańskiego i program badawczy Włodzimierza Wesołowskiego. Zespół badaczy nawiązuje także do klasycznego empirycznego dorobku badań nad strukturą społeczną w Polsce, zapoczątkowanego pracami Włodzimierza Wesołowskiego, Adama Sarapaty, Stefana Nowaka, Stanisława Widerszpila, Jana Malanowskiego, Krzysztofa Zagórskiego i Michała Póhoskiego. Z nowszych prac istotnych dla badania POLPAN należy wymienić między innymi dorobek Henryka Domańskiego, Marka Ziółkowskiego, Edmunda Wnuka-Lipińskiego, Jacka Wasilewskiego. Teoretyczne podstawy badania POLPAN odwołują się również do przesłanek paradygmatu racjonalnego działania i biografii indywidualnych – twórczo rozwijanych w zastosowaniu do struktury społecznej w pracach badaczy zagranicznych (por. na przykład: Blossfeld, Perin 1998; Mayer 2009; Goldthorpe 2006; DiPrete 2007; Breen 2010).

Od początku projekt POLPAN nawiązywał do ukształtowanych tradycji teoretycznych badania struktury społecznej. Pierwsza z tych tradycji to analiza struktury społecznej w terminach stosunków społecznych, szczególnie kontroli i podporządkowania jednych kategorii społecznych innym kategoriom społecznym (**podejście klasowe**). Druga tradycja koncentruje się na analizie dystrybucji (rozkładu) powszechnie pożądaných dóbr (**podejście stratyfikacyjne**). Trzecia tradycja – wywodząca się z socjologii humanistycznej – za przedmiot analizy ma stany psychiczne, które – ujmowane w wymiarze instytucjonalnym ich nosicieli – mogą być podstawą formowania się grup społecznych (**podejście socjopsychologiczne**).

Jeśli w myśleniu teoretycznym procesy kontroli nie są ograniczone do życia gospodarczego – szczególnie do kontroli rynku kapitału, rynku pracy i rynku konsumpcji – obejmują bowiem również sferę polityczną i kulturową, to pojęcie klasy społecznej staje się pojęciem bogatym, wielowymiarowym. Podobne jest z **szansami życiowymi**, które swoim zasięgiem mogą obejmować sfery ekonomii, polityki i kultury. W badaniach POLPAN staramy się rozwijać tę wielowymiarową interpre-

tację struktury klasowej, biorąc pod uwagę zarówno procesy kontroli nad różnymi zasobami, jak i szanse życiowe.

Przyjmujemy także, że w badaniu nad strukturą społeczną powinno się kontynuować analizę sposobu, w jaki jednostki osiągają pozycję społeczną, a także rezultatów dystrybucji dóbr i wartości. W tym ujęciu zakłada się, że środowisko rodzinne oraz rodzaj i poziom wykształcenia w dużej mierze wyznaczają miejsce jednostki w podziale pracy i systemie sprawowania władzy. To usytuowanie jednostki, w części identyfikując poniesione przez nią „nakłady”, determinuje zarazem zakres jej partycypacji w dystrybucji „nagród”, a więc jej pozycję stratyfikacyjną. W badaniach za najważniejsze czynniki kształtujące uwarstwienie społeczne uznajemy te, które dotyczą wpływu rodzinnego, przebiegu kariery edukacyjnej, uwarunkowań pozycji zawodowej, miejsca w hierarchicznym układzie stanowisk pracy oraz zasady dystrybucji dóbr i wartości.

W badaniu POLPAN szczególnie ważnym obiektem analiz jest interakcja między typem osobowości społecznej – rozumianej głównie jako koncepcja własnej osoby i uznany za godny realizacji „projekt życia” – a warunkami społecznymi. O ile bowiem typ osobowości społecznej może wyrażać sposób adaptacji jednostki do systemu polityczno-ekonomicznego, o tyle wzór sytuacji życiowej stanowi ramy, w jakich formują się społeczne doświadczenia jednostki. Analiza tych zjawisk prowadzi do lepszego zrozumienia zarówno tendencji **strukturalizujących** społeczeństwo – wyrażających się w powstawaniu wspólnot spajanych więziami, w poczuciu przynależności do określonych kręgów społecznych i w świadomości odrębności grupowej – jak i tenden-

cji **destrukturalizujących** społeczeństwo. Atomizacja społeczna i funkcjonowanie chwiejnego układu społecznych odniesień stanowi ważny aspekt, który uwzględniamy, stosując teoretyczne ramy podejścia socjopsychologicznego.

Interdyscyplinarność

Badanie POLPAN 1988–2013 łączy różne dziedziny nauk społecznych. Trzon tego projektu jest *par excellence* socjologiczny, ale z silnymi związkami z **demografią** (na przykład skład rodzin, historia związków małżeńskich, dzietność), **ekonomią** (na przykład budżet gospodarstwa domowego, elastyczność dochodowa wydatków na żywność i kulturę), **psychologią** (na przykład elastyczność intelektualna mierzona testem Ravena, wskaźniki autorytaryzmu i obrazu własnej osoby) i **naukami politycznymi** (preferencje wyborcze, opinie o partiach politycznych, wartości demokratyczne). Wśród osób, które dotychczas współpracowały w badaniu POLPAN – i które deklarują kontynuację swoich zainteresowań – znajdują się przedstawiciele wszystkich wymienionych dyscyplin nauk społecznych. Zbiór danych z badania POLPAN 1988–2013 będzie powszechnie dostępny i będziemy zachęcać demografów, ekonomistów, psychologów i politologów do korzystania z niego. Mamy również nadzieję, że zainteresuje on **historyków**, którzy skupiają się w swojej pracy na zagadnieniach załamania się systemu komunistycznego i początków transformacji postkomunistycznej.

Realizacja badania

Jednym z istotnych aspektów badania POLPAN jest organizacja jego kolejnych edycji. Organizacja ta jest specyficzna w stosunku do badań sondażowych,

mimo że w obu sytuacjach stosuje się tę samą metodę gromadzenia danych, jaką jest wywiad ankierski. W wypadku projektu panelowego szczególnie istotne znaczenie mają utrzymywanie i aktualizacja danych dotyczących wcześniej badanych panelistów, a także zasady doboru nowych osób, o które panel jest systematycznie uzupełniany, i jakość realizacji badania w terenie.

W Polsce w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku nie był dostępny ogólnokrajowy operat, z którego można byłoby dobrać losową próbę ludności. W badaniu POLPAN 1988 jako operat losowania wykorzystano materiały Centrum Badania Opinii Społecznej. Dwa lata wcześniej instytucja ta przeprowadziła „mikrospis”, obejmujący ponad 130 tysięcy osób w wieku 12 lub więcej lat z 815 obwodów spisowych Głównego Urzędu Statystycznego. W obwodach tych wylosowano ustalone frakcje gospodarstw domowych, w których badaniem objęto wszystkie zamieszkujące osoby w wieku 12 lub więcej lat (Słomczyński *et al.* 1989, s. 189–195). Spis został przeprowadzony na przełomie 1985 i 1986 roku przez

ankieterów Centrum Badania Opinii Społecznej. Próba mężczyzn i kobiet w wieku od 21 do 65 lat wylosowana do badania POLPAN 1988 została podzielona na część podstawową i rezerwową. Próba podstawowa liczyła 6 tysięcy osób. W wypadku, gdy na skutek odmowy lub z innych powodów nie była możliwa realizacja wywiadu z osobą wylosowaną do próby podstawowej, w jej miejsce dobierano osobę z próby rezerwowej wylosowaną w tym samym obwodzie spisowym. Łącznie przeprowadzono 5817 wywiadów.

Projekt z 1988 roku stanowił podstawę organizacji badania panelowego. Jego drugą edycję zaplanowano do przeprowadzenia w 1993 roku. Ze względu na brak dostatecznych środków powrót w 1993 roku do wszystkich 5817 respondentów badanych pięć lat wcześniej nie był jednak możliwy. Dlatego spośród tych osób wylosowano respondentów do próby podstawowej i próby rezerwowej w taki sposób, aby osiągnąć około 2,5 tysiąca zrealizowanych wywiadów. W rzeczywistości przeprowadzono 2259 wywiadów.

Badanie POLPAN w liczbach

– edycje z 1988, 1993, 1998, 2003, 2008 i 2013 roku

- Liczba przeprowadzonych wywiadów we wszystkich edycjach – łącznie 15 991, w tym:
 - w pierwszej edycji (1988 rok) – 5817
 - w obecnej edycji (2013 rok) – 2196
- Przeciętny czas trwania wywiadu (we wszystkich edycjach) – 1 godzina i 15 minut
- Liczba ankieterów (przeciętnie na edycję) – 180
- Liczba koordynatorów regionalnych (w ostatniej edycji) – 21
- Czas trwania szkolenia ankieterów (przeciętnie na edycję) – 1 godzina i 30 minut
- Odsetek sprawdzanych wywiadów w terenie (w każdej edycji) – co najmniej 10%
- Stopień realizacji próby (na edycję) – od 69,1% do 77,6%

Na ilustracji 1 w kolumnach 1988, 1993, 1998, 2003 i 2008 przedstawiono zestawienie liczby respondentów ze względu na profil ich udziału w badaniu od początku do 2008 roku. Pierwszy wiersz zawiera liczbę respondentów ($N = 3558$) z 1988 roku, którzy później już w ogóle nie byli badani. Następne wiersze w kolorze żółtym dotyczą panelistów, czyli respondentów badanych więcej niż jeden raz. W wierszu drugim umieszczona jest liczebność respondentów, którzy byli badani zarówno w edycji z 1988 roku, jak i w edycji z 1993 roku ($N = 507$). Następny wiersz wskazuje, że 511 respondentów było badanych zarówno

w edycji z 1988 roku, jak i w edycjach z 1993 i 1998 roku. W kolejnych wierszach odzwierciedlono pozostałe profile uczestnictwa. W ostatniej kolumnie (2013) wskazano, ile z osób wymienionych w poprzednich kolumnach wzięło udział w badaniu w 2013 r. Przykładowo, spośród 507 osób, które uczestniczyły w badaniu zarówno w roku 1988, jak i 1993, udało się w 2013 roku dotrzeć do 119 respondentów. Oddzielnie zaznaczono liczbę osób ($N = 497$), które w 2013 roku były badane po raz pierwszy.

Dzięki działaniom zmierzającym do sprawniej organizacji kolejnych edycji badania, szczególnie stworzenia ankietom wa-

	Rok badania					
	1988	1993	1998	2003	2008	2013
	3558	NB	NB	NB	NB	NB
	507	507	NB	NB	NB	119
	511	511	511	NB	NB	169
	303	303	303	303	NB	74
	938	938	938	938	938	711
			150	NB	NB	42
			82	82	NB	26
			151	151	151	110
				90	NB	25
				135	135	84
					581	339
						497
Razem	5817	2259	2135	1699	1805	2196

NB – respondenci niebadani w danym roku

Ilustracja 1. Liczba osób biorących udział w badaniu POLPAN (profile uczestnictwa)

Źródło: Dane badania POLPAN, 1988–2013.

runków efektywnej pracy, uzyskano niezwykle wysokie – jak na badania sondażowe – wskaźniki realizacji. We wszystkich dotychczasowych edycjach **wskaźnik realizacji wynosi blisko 70% lub przekracza tę wartość**. Mimo że w przeszłości uczyniono wiele, aby maksymalnie utrzymać pierwotne zasoby panelu, wielkość próby panelowej systematycznie topniała aż do 2008 roku. Po badaniu przeprowadzonym w 1993 roku panel liczył 2259 osób. W 2008 roku zrealizowano 1806 wywiadów, choć tylko 1617 badanych mogło wejść do panelu – pozostali nie podpisali bowiem zgody na przetwarzanie danych osobowych. W konsekwencji wielkość panelu w 2008 roku wyniosła 71,6% wielkości z 1993 roku. Sytuacja zmieniła się na korzyść w 2013 roku, gdyż zaczęto docierać również do tych osób, które były potencjalnymi respondentami panelowymi (badanymi po raz kolejny), ale nie brały udziału w edycji z 2008 roku. W 2013 roku próba panelistów wyniosła 1699 – już po wyeliminowaniu tych osób, które zażądały usunięcia dotyczących ich informacji z baz danych adresowych. Aby zwiększyć pulę osób do przyszłych edycji POLPAN, zwiększono próbę osób w wieku od 21 do 25 lat (udało się przeprowadzić wywiady z 497 respondentami).

Rzetelna realizacja badań sondażowych wymaga nie tylko odpowiedniego szkolenia ankieterów, ale także kontroli ich pracy. W trakcie szkolenia ankieterów kontrolerzy wypełniali arkusz obserwacji, co umożliwiło uzyskanie bogatego i standaryzowanego zestawu informacji, ułatwiającego ocenę przygotowania osób do naszego badania we wszystkich ośrodkach regionalnych. W terenie praca ankie-

terów była sprawdzana na bieżąco przez koordynatorów regionalnych, a następnie – w późniejszym terminie – przez specjalnie przeszkolonych instruktorów. Raporty pokontrolne, przygotowane przez Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, przedstawiają przekonujące dowody, że **jakość pracy ankieterów** w badaniu POLPAN, a więc badaniu panelowym, jest względnie wysoka – przypuszczalnie wyższa niż w wielu znanych akademickich badaniach sondażowych jednorazowych.

Istotne konsekwencje dla realizacji badania POLPAN miały zmiany w przepisach wykonawczych ustawy o ochronie danych osobowych z 1997 roku. Gdy ustawę wprowadzono w życie, przechowywanie danych osobowych – umożliwiające docieranie do panelistów – było dozwolone do momentu zakończenia czynności badawczych (chyba że badani wycofali swoją zgodę). Badanie POLPAN spełniało te wymagania: badanie trwało, gdyż dalsze edycje były planowane, a zgoda respondentów została wyrażona na piśmie (przez wysłanie kartki zwrotnej z listu zapowiedniego z określoną adnotacją) lub ustnie (wobec ankietera, w fazie aranżacji wywiadu). Zgodnie ze zmianami przepisów wykonawczych, w dwóch ostatnich edycjach projektu zgoda panelistów na przetwarzanie ich danych osobowych była udzielana wyłącznie na piśmie na specjalnym formularzu. Nie wszyscy jednak taką zgodę podpisują – dane takich respondentów są usuwane z baz doboru próby. Bazy te są zarejestrowane w Generalnym Inspektoracie Ochrony Danych Osobowych. Wszystkie dostępne **dane są skrupulatnie anonimizowane**.

Zagadnienia badawcze i problemy do rozwiązania

Wiele zagadnień badawczych, jakie rozpatrywano w poprzednich edycjach badania POLPAN, wymaga nowych wszechstronnych analiz, podejmowanych przez socjologów, demografów, ekonomistów, psychologów i historyków. Przedstawiamy poniżej listę problemów, które zamierzamy podjąć, wykorzystując dane empiryczne z lat 1988–2013.

1. Stare i nowe elementy w strukturze społecznej. W okresie Polski Ludowej strukturalną istotę systemu nakazowo-rozdzielczego – na szczeblu zarówno ogólnokrajowym, jak i regionalnym – uosabiała nomenklatura. W związku z procesami dekomunizacji grupa ta powinna podlegać nowemu oglądowi, ze względu na jej położenie społeczne. Inne przeżytki systemu polityczno-ekonomicznego komunizmu – w tym „wielkoprzemysłowa klasa robotnicza” – także zasługują na nowe spojrzenie. Trzeba tutaj również wspomnieć o szczególnej sytuacji chłopstwa, pozycji pracowników biurowych w państwowych strukturach biurokratycznych, organizatorów ekonomii nieformalnej czy o kategorii opozycji politycznej. Nasze doświadczenia z analizami zróżnicowania społeczno-zawodowego wskazują drogę do uzyskania potrzebnych informacji i wykonania niezbędnych analiz. Powstały także nowe elementy w strukturze społecznej, związane z rozwojem gospodarki rynkowej i demokracji. Profesjonalni politycy, średni kapitaliści, specjaliści w bankowości i elektronice są tego przykładem. Dochodzenie do tych kategorii może być uchwycone w proponowanych przez nas badaniach.

2. Zmiany w strukturze klasowej. Choć dyskusja, w jakim stopniu we współczesnych krajach kapitalistycznych po-

zostaje istotne znaczenie podziałów klasowych i czy klasy już „umarły”, straciła dawną dynamikę, to jednak ciągle należy wracać do tego tematu, wypróbując nowe schematy klasowe. W naszych analizach historycznym punktem wyjścia jest struktura klasowa typowa dla znacjonalizowanej gospodarki opartej na centralnym planowaniu i kontroli politycznej zasobów ekonomicznych. Dysponenci mienia społecznego (nomenklatura w szerokim rozumieniu), z jednej strony, i przedstawiciele wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, z drugiej strony, stanowili główne elementy struktury klasowej systemu polityczno-ekonomicznego, jaki panował w Polsce przed 1989 rokiem. Specjaliści i pracownicy biurowi, „prywatna inicjatywa”, a także peryferyjna klasa robotnicza i rolnicy dopełniali układ klas społecznych. Ewolucja systemu polityczno-ekonomicznego, rozwój demokracji i kapitalizmu wytworzyły nowy układ klas społecznych. W badaniach POLPAN stosujemy różne schematy podziałów społecznych, aby pokazać złożoność zmian, jakie się dokonały w strukturze klasowej w ostatnim ćwierćwieczu.

3. Ruchliwość społeczna. Zagadnienie przemieszczania się jednostek i grup w strukturze społecznej od początku było podejmowane w badaniu POLPAN. W dotychczasowych analizach udało nam się odróżnić ruchliwość strukturalną – generowaną przez likwidację pewnych pozycji i powstawanie nowych, od ruchliwości czysto wymiennej – polegającej na wymianie pozycji między jednostkami w społeczeństwie. Będziemy kontynuować analizy oparte na tym podziale, ale rozszerzając zakres naszych analiz na problemy, które okazały się szczególnie interesujące i wymagają dalszych badań. Pogłębienia wymagają odpowiedzi na następujące pytania: Co się dzieje z osobami, które

opuszczają miejsca pracy z powodu redukcji lub restrukturalizacji – czy znajdują one zatrudnienie w nowo tworzonych miejscach pracy, „wypychają” innych z miejsc już istniejących, czy też stają się bezrobotne? Co się dzieje z osobami, które opuszczają miejsca stabilne, z zatrudnieniem na czas nieokreślony? Jak się przedstawia przechodzenie z tych pozycji do pozycji o dużym ryzyku utraty pracy?

4. Zróżnicowanie standardu życiowego.

Dotychczas skupialiśmy się na elementarnych zróżnicowaniach standardu życiowego, przede wszystkim związanych z wydatkami na żywność i dobra luksusowe. Testowaliśmy dwie hipotezy: po pierwsze, że wraz z przejściem z ekonomii centralnie planowanej do ekonomii rynkowej proporcja wydatków na żywność maleje, po drugie, że wydatki na dobra luksusowe wzrastają kosztem oszczędności. Pokazywaliśmy także klasowe zróżnicowanie warunków mieszkaniowych, dostarczając mocnych argumentów przeciw tezie o obumierających klasach społecznych. Oczywiście zestaw zmiennych dotyczących standardu życiowego jest obecnie znacznie szerszy niż dotąd uwzględniany w analizach. Szczególną wagę przywiązujemy do tych sprzętów trwałego użytku, które są związane z elektronicznym komunikowaniem się i przetwarzaniem informacji.

5. Procesy adaptacji do gospodarki rynkowej.

Pytanie o to, jakie segmenty struktury społecznej stanowią główną bazę poparcia dla gospodarki rynkowej, jakie zaś – główną bazę sprzeciwu wobec tej gospodarki, jest nadal aktualne. W poprzednich badaniach ustaliliśmy, że na stopień aprobaty zmian systemowych wpływają cztery grupy zmiennych: (a) powiązane z wiekiem położenie jednostki na rynku pracy, (b) ujęta dynamicznie sytuacja materialna jednostki,

uwzględniająca subiektywne poczucie realizacji indywidualnych interesów ekonomicznych, (c) kapitał kulturowy, obejmujący przede wszystkim zasoby edukacyjne, (d) cechy osobowości jednostek. Ogólnie rzecz biorąc, osoby młodsze i dobrze ulokowane na rynku pracy, znajdujące się w korzystnej sytuacji materialnej i bardziej wykształcone, udzieliły większego poparcia dla zmian systemowych niż osoby starsze i źle ulokowane na rynku pracy, znajdujące się w niekorzystnej sytuacji materialnej i mniej wykształcone. Niezależnie od tego, osoby charakteryzujące się wysokim poziomem autorytaryzmu, lękowością i niską samooceną wyrażały – przeciętnie – słabszą aprobatę dla zmian systemowych niż osoby mniej autorytarne, o mniejszym poziomie lęku i wyższej samoocenie. Zależności te zostały potwierdzone w analizie danych z lat 1998–2008. W analizach danych z 2013 roku zamierzamy jednak sięgnąć także do nowych zmiennych.

6. Położenie w strukturze społecznej a postawy i zachowania polityczne.

Do tej pory nasza uwaga była skupiona na biografiach politycznych uczestników badania, obecnych preferencjach partyjnych i poparciu dla demokracji. Jednym z interesujących rezultatów było odkrycie, że zarówno trudności ekonomiczne gospodarstwa domowego, jak i zła sytuacja makroekonomiczna regionu, w którym żyje respondent, silnie wzmagają oddawanie w wyborach parlamentarnych tak zwanego głosu protestu (głosowanie na opozycyjne w danym okresie ugrupowanie polityczne). Wynik ten jest ciekawy dlatego, że wskazuje silną interakcję czynników mikro (zdefiniowanych na poziomie osoby) i czynników makro (zdefiniowanych na poziomie województwa) oraz wpływ tej interakcji na zachowania i postawy polityczne. Interakcja ta ma wpływ nie tylko na głoso-

wanie, ale także na poparcie dla demokracji i innych postaw politycznych. Dokładniejsze analizy wykazały, że oddziaływanie tej interakcji w klasie robotniczej zmienia się w czasie.

7. Percepcja podziałów i konfliktów społecznych.

Do tej pory badaliśmy percepcję podziałów i konfliktów społecznych między biednymi i bogatymi, pracownikami fizycznymi i pracownikami umysłowymi, kierownikami i podwładnymi, osobami mającymi władzę i resztą społeczeństwa. Zamierzamy rozszerzyć tę listę podziałów społecznych, włączając podziały związane z orientacjami politycznymi. Dotychczasowe analizy wskazują, że położenie jednostki w strukturze społecznej istotnie wpływa na to, jak ta jednostka postrzega konflikty społeczne. Analizy danych pokazały jednak, że zmienne stratyfikacyjne – szczególnie wykształcenie, pozycja zawodowa i dochód – osłabiły swój wpływ na postrzeganie konfliktów społecznych, z kolei zmienne psychologiczne – zwłaszcza poglądy na przeszłość, w tym system polityczny przed 1989 rokiem – zyskały na znaczeniu. Powstaje pytanie, czy tendencja ta nadal się utrzymuje mimo znacznego upływu czasu po upadku komunizmu.

8. Zwycięzcy, przegrani i integracja europejska.

Badania pozwoliły w znacznym stopniu ustalić losy poszczególnych grup społecznych w okresie po transformacji, zidentyfikować „zwycięzców” i „przeprzegranych”. Nadal jednak będziemy poszukiwać odpowiedzi na pytanie o to, jakie strategie zachowań na rynku pracy doprowadzają do sukcesu ekonomicznego, jakie zaś powodują utrwalanie się znacznych trudności ekonomicznych i spychają część gospodarstw domowych na obrzeża normalnej egzystencji. Problemy te będziemy badać w wymiarze integracji europejskiej, analizując, które segmen-

ty struktury społecznej skorzystały na przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, a które na tym straciły.

9. Zagadnienia z zakresu zdrowia.

Pierwotna próba złożona z osób wylosowanych do badania POLPAN w 1988 roku naturalnie się starzeje – w 2013 roku najmłodszy jej członkowie liczą 46 lat, najstarsi zaś – 90 lat. Począwszy od 1998 roku, zbieramy dane dotyczące subiektywnych ocen zdrowia tych respondentów – zarówno fizycznego, jak i psychicznego. W 2008 roku zastosowaliśmy test **Nottingham Health Profile**, pozwalający na dynamiczne badanie związku między stanem zdrowia a pozycjami jednostek w strukturze społecznej. Czy wpływ wykształcenia, zawodu i dochodu na stan zdrowia jednostek wzrasta w ciągu ich kariery zawodowej i całego życia? W jakich segmentach struktury społecznej wpływ ten szczególnie się ujawnia?

10. Emigracja.

Emigracja zarobkowa z Polski po 2004 roku stała się jedną z największych we współczesnej historii europejskiej. Tak masowy odpływ ludności musi się odbić na zjawiskach demograficznych, ekonomicznych i społecznych zarówno w Polsce, jak i w krajach docelowych migracji. Badanie POLPAN stwarza unikalną możliwość prześledzenia, w jakim stopniu wzory selekcyjne procesów emigracyjnych w okresie po przyjęciu Polski do Unii Europejskiej różniły się od wzorów w okresie poprzedzającym przystąpienie kraju do struktur unijnych. Główna hipoteza zakłada, że szczególnie silną skłonność do migracji obserwuje się głównie wśród osób stosunkowo dobrze wykształconych i pochodzących z obszarów ekonomicznie zacofanych, charakteryzujących się ograniczonym zatrudnieniem. Dysponujemy danymi o cechach ludności przed przy-

stąpieniem Polski do Unii Europejskiej i po przystąpieniu, możemy więc ustalić, kto z respondentów emigrował i kiedy. Podjęliśmy intensywne starania o nawiązanie kontaktu z byłymi respondentami, którzy emigrowali w latach 1988–2013.

Zagadnienia poruszone w omawianym projekcie należy traktować jako powiązane ze sobą. Dotychczasowe analizy wskazują, że w okresie transformacji postkomunistycznej poziom merytokracji – czyli stopień, w jakim zajmowanie wysokich pozycji społecznych zależy od kompetencji jednostek – uległ zwiększeniu. Postawy i zachowania polityczne, percepcja konfliktów społecznych i nastawienie do integracji europejskiej tworzą nowe tło dla merytokracji – głównego wymiaru sprawności dystrybucyjnej. Zamierzamy szczegółowo przeanalizować te okoliczności.

Wskaźniki wzrostu natężenia tendencji merytokracyjnych wiążą się ze spadkiem poziomu askrypcji, czyli ze słabnięciem wpływu cech demograficznych i cech charakteryzujących pochodzenie społeczne na indywidualne osiągnięcia. Rozważając zagadnienia badawcze dotyczące starych i nowych elementów struktury społecznej, zmienności klas społecznych, ruchliwości społecznej czy zróżnicowania standardu życiowego, skupimy się szczególnie na wpływie askrypcji. Zbadamy również oddziaływanie niektórych aspektów IQ (ilorazu inteligencji) mierzonych testem Ravena, przynajmniej w zakresie ich stabilnych elementów.

Po ukazaniu się fundamentalnej pracy Amartyi Sena *Development and Freedom* (1999), w nowych badaniach nad strukturą społeczną trudno byłoby pominąć wolność jako istotny wymiar ludzkiej egzystencji. Badacz ten pokazał bowiem, że znaczna część nierówności społecznych

wynika z politycznych warunków ograniczających ekonomiczne decyzje jednostek. Nasze analizy tworzą solidne podstawy rozważenia nierówności społecznych w wymiarze wyznawanych wartości demokratycznych i partycypacji politycznej.

Zespół badawczy

Zespół działa w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, gdzie pracował początkowo w ramach roboczej grupy badawczej, a od 1993 roku – w obrębie Zespołu Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych. Należą do niego także współpracownicy spoza instytutu. Kierownikiem badania POLPAN od początku jest prof. dr hab. Kazimierz M. Słomczyński. Skład zespołu badawczego zmieniał się w czasie, część osób bierze jednak udział w pracach POLPAN nieprzerwanie od lat osiemdziesiątych XX wieku. Skład zespołu przedstawiono w tabeli 1.

Badanie POLPAN ma ugruntowaną tradycję szeroko zakrojonych konsultacji prowadzonych wśród naukowców w kraju i za granicą. Od początku projektu stałymi konsultantami zagranicznymi byli: John Golthorpe, Harry Ganzeboom, Melvin L. Kohn, Rudolf Andorka i wielu innych socjologów o ważnej pozycji na arenie międzynarodowej. Wszyscy zagraniczni socjologowie pełniący funkcję konsultantów w pierwszych fazach badania są wymienieni w tabeli 2.

Do współpracy zapraszamy szerokie grono specjalistów z Polski i z zagranicy. Mamy nadzieję, że wśród nich będą przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych.

Finansowanie badania POLPAN

Sondażowe badania panelowe przeprowadzane wśród reprezentatywnych grup ludności miast i wsi są bardzo kosztowne.

Począwszy od 1993 roku, główne środki finansowe na realizację badania POLPAN pochodziły z Komitetu Badań Naukowych, Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, a następnie z Narodowego Centrum Nauki. Dodatkowe fundusze uzyskano z wielu innych instytucji wymienionych w tabeli 3. Opracowania materiałów były również wspomagane przez Cross-National Studies: Research and Training Program (CONSIPT) – organizację utworzoną przez Polską Akademię Nauk wraz z Ohio State University.

Gdzie można znaleźć wyniki badania POLPAN?

Lista publikacji naukowych opartych na wynikach badania jest dostępna na stronie internetowej: www.polpan.org/publications. Najważniejsze z nich to pozycje książkowe i tematyczne numery czasopism:

Kazimierz M. Słomczyński, Ireneusz Białocki, Henryk Domański, Krystyna Janicka, Bogdan Mach, Zbigniew Sawiński, Joanna Sikorska, Wojciech Zaborowski, *Struktura społeczna: schemat teoretyczny i warsztat badawczy*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1989.

Social Patterns of Being Political: The Initial Phase of the Post-Communist Transition

in Poland, red. Kazimierz M. Słomczyński, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (IFiS Publishers), Warszawa 2000.

Social Structure: Changes and Linkages: The Advanced Phase of the Post-Communist Transition in Poland, red. Kazimierz M. Słomczyński, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (IFiS Publishers), Warszawa 2002.

Continuity and Change in Social Life: Structural and Psychological Adjustment in Poland, red. Kazimierz M. Słomczyński, Sandra T. Marquart-Pyatt, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (IFiS Publishers), Warszawa 2007.

International Journal of Sociology 2012, t. 42, nr 1: Structural Constraints, Gender, and Images of Inequality: The Polish Panel Survey, POLPAN 1988–2008 [numer tematyczny pod redakcją Kazimierza M. Słomczyńskiego i Iriny Tomescu-Dubrow].

International Journal of Sociology 2013, t. 42, nr 4: Socio-demographic Differentiation in a Dynamic Perspective: The Polish Panel Survey, POLPAN 1988–2008 [numer tematyczny pod redakcją Kazimierza M. Słomczyńskiego i Iriny Tomescu-Dubrow].

Wybrane konferencje i warsztaty poświęcone badaniu POLPAN

- Konferencja „Radical Social Change in East Central Europe: A Dynamic Analysis of Panel Data”, Warszawa, 10–12 września 2004 roku
- Konferencja „Analyzing Dynamic Data: The Polish Panel Survey, 1988–2003 (POLPAN)”, Warszawa, 14–17 września 2005 roku
- Konferencja „The Polish Panel Survey POLPAN 1988–2003 and Beyond: Planning the 2008 Wave”, Warszawa, 14–17 grudnia 2006 roku
- Warsztaty „POLPAN 1988–2008”, Warszawa, 16–17 lipca 2010 roku
- Warsztaty w Jabłonnej, 7–9 października 2012 roku
- Dwuczęściowe warsztaty dotyczące projektowania badań panelowych i analizy danych z takich badań – część pierwsza: „Panel Design”, Warszawa, 6–12 maja 2013 roku; część druga: „Panel Analysis”, Columbus, Stany Zjednoczone, 20–26 maja 2013 roku

Ponadto wyniki badania POLPAN były przedmiotem analiz podczas wielu konferencji i warsztatów, odbywających się najczęściej z udziałem naukowców zagranicznych.

Gdzie można znaleźć dane badania POLPAN?

Zanonimizowane zbiory danych i dokumentacja kolejnych fal Polskiego Badania Panelowego POLPAN są umieszczane sukcesywnie w Archiwum Danych Społecznych (www.ads.org.pl) i w bazie GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences (www.gesis.org). Zbiór połączony (panelowy), po uzupełnieniu o dane z 2013 roku, będzie dostępny za pośrednictwem Zespołu Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (e-mail: polpan@ifispan.waw.pl).

Podziękowania

Obecna edycja badania POLPAN jest złożonym przedsięwzięciem nie tylko naukowym, ale także administracyjnym, angażującym wiele jednostek organizacyjnych Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (por. tabela 4). Członkowie Zespołu Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych – wymienieni w tabeli 4 – dziękują wszystkim pracownikom tych jednostek organizacyjnych w ramach instytutu, dzięki którym badanie POLPAN może być realizowane. Szczególnie gorące podziękowania należą się jednak **respondentom** – poświęcili oni przecież sporo swojego czasu na udzielenie obszernych wywiadów. Podziękowania kierujemy także do **ankieterów i koordynatorów regionalnych**. Ich sumienna praca przyczyniła się do dobrej jakości danych w zbiorach badania POLPAN.

Bibliografia

Blossfeld H.-P., Prein G. [red.] (1998), *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*, Westview, Boulder, CO.

Breen R. (2010), Social Mobility and Equality of Opportunity, *The Economic and Social Review*, t. 41, s. 413–428.

DiPrete T. (2007), What has Sociology to Contribute to the Study of Inequality Trends? A Historical and Comparative Perspective, *American Behavioral Scientist*, t. 50, s. 603–618.

Goldthorpe J. (2006), *On Sociology. Second Edition*, Stanford University Press, Stanford, CA.

Mayer K.U. (2009), New Directions in Life Course Research, *Annual Review of Sociology*, t. 35, s. 413–433.

Sen A. (1999), *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford.

Słomczyński K.M., Białecki I., Domański H., Janicka K., Mach B., Sawiński Z., Sikorska J., Zaborowski W. (1989), *Struktura społeczna: schemat teoretyczny i warsztat badawczy*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

Tabela 1. Skład zespołu badawczego POLPAN w latach 1988–2013

Skład zespołu głównego	Osoby blisko współpracujące
1987–1988	
Kazimierz M. Słomczyński – kierownik projektu Henryk Domański – kierownik grupy Ireneusz Białecki, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Zbigniew Sawiński, Joanna Sikorska, Wojciech Zaborowski	Paweł Sztabiński, Paweł Daniłowicz, Andrzej Wejland, Franciszek Sztabiński
1993	
Henryk Domański – kierownik projektu Kazimierz M. Słomczyński – główny wykonawca Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Wojciech Zaborowski	Zbigniew Sawiński, Paweł Sztabiński, Paweł Daniłowicz, Andrzej Wejland, Franciszek Sztabiński
1998	
Kazimierz M. Słomczyński – kierownik projektu Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Wojciech Zaborowski	Henryk Domański, Zbigniew Sawiński, Paweł Sztabiński, Franciszek Sztabiński
2003	
Kazimierz M. Słomczyński – kierownik projektu Krzysztof Zagórski, Krystyna Janicka, Anna Firkowska-Mankiewicz, Bogdan W. Mach, Elizabeth Osborn, Maciej Kryszczuk, Michał Bojanowski, Marta Czubińska	Henryk Domański, Zbigniew Sawiński, Paweł Sztabiński, Franciszek Sztabiński, Goldie Shabad
2008	
Kazimierz M. Słomczyński – kierownik projektu Henryk Domański, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Irina Tomescu-Dubrow, Anna Kiersztyn, Joshua K. Dubrow	Zbigniew Sawiński, Paweł Sztabiński, Franciszek Sztabiński, Małgorzata Mikucka, Godie Shabad
2013	
Kazimierz M. Słomczyński – kierownik projektu Główni wykonawcy: Henryk Domański, Krystyna Janicka, Irina Tomescu-Dubrow, Anna Kiersztyn, Zbigniew Sawiński, Zbigniew Karpiński, Michał Bojanowski, Joshua K. Dubrow Członkowie zespołu: Katarzyna Andrejuk, Kinga Wysieńska, Marta Kołczyńska, Anna Baczek-Dombi, Ewa Jarosz, Ilona Wymułek, Anna Franczak, Danuta Życzyńska-Ciołek	Paweł Sztabiński, Franciszek Sztabiński, Małgorzata Mikucka, Sheri Kunovich, Sandra T. Marquart-Pyatt

Tabela 2. Lista zagranicznych konsultantów wczesnych edycji badania POLPAN

<p>Rudolf Andorka, Budapest University of Economics Harry Ganzeboom, University of Utrecht John Golthorpe, University of Oxford Barbara Heyns, New York University Melvin L. Kohn, Johns Hopkins University Tadeusz Krauze, Hofstra University Karl Ulrich Mayer, Max Planck Institute for Human Development Walter Müller, University of Mannheim Tomas Kolosi, TÁRKI Social Research Institute Atsushi Naoi, University of Osaka Clive Payne, University of Oxford Carmi Schooler, National Institute of Mental Health Albert Simkus, University of Tromsø Donald Treiman, University of California Los Angeles (UCLS)</p>
<p>Afiliacje instytucjonalne, podane w brzmieniu angielskojęzycznym, dotyczą okresu, kiedy wskazane osoby udzielały konsultacji w badaniu POLPAN.</p>

Tabela 3. Instytucje finansujące badanie POLPAN

<p>Obecnie Narodowe Centrum Nauki</p>
<p>W przeszłości Komitet Badań Naukowych Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego Polska Akademia Nauk United States Information Agency The Ohio State University Norwegian Research Council National Council for Eurasian and East European Research Mershon Center the Ohio State University</p>
<p>Opracowania materiałów POLPAN były również wspomagane przez Cross-National Studies: Research and Training Program (CONSIRT) – program Uniwersytetu Stanu Ohio i Polskiej Akademii Nauk</p>

Tabela 4. Jednostki organizacyjne i osoby zaangażowane w realizację badania POLPAN 2013 w ramach Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk

<p>Dyrekcja Dyrektor: prof. dr hab. Andrzej Rychard Zastępca dyrektora ds. socjologii: dr hab. Paweł Sztabiński, prof. nadzw. Sekretariat: mgr Monika Grobelna-Skwiercz</p> <p>Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych (ZPANS) Kierownik: prof. dr hab. Kazimierz M. Słomczyński Pracownicy i współpracownicy: dr hab. Krystyna Janicka, prof. nadzw., dr Irina Tomescu-Dubrow, dr Joshua Kjerulf Dubrow, dr Anna Kiersztyn¹, dr Katarzyna Andrejuk, dr Kinga Wysieńska², mgr Marta Kołczyńska, mgr Ewa Jarosz², mgr Ilona Wysmulek², mgr Anna Franczak¹, Dorota Laskowska³, Danuta Życzynska-Ciołek</p> <p>Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych (ORBS) Kierownik: dr hab. Franciszek Sztabiński, prof. nadzw. Zespół: Anna Gumbrych, Dorota Laskowska Przygotowanie zbiorów danych: Nadzór merytoryczny: dr hab. Zbigniew Sawiński, prof. nadzw. Zespół: Dorota Laskowska, Andrzej Sawiński¹ Administrator danych osobowych: Teresa Żmijewska-Jędrzejczak</p> <p>Dział Obsługi Badań Naukowych (DBN) Kierownik: Grażyna Drążyk Obsługa administracyjno-biurowa: Ewa Dworniak</p> <p>Dział Spraw Osobowych i Administracji (DSOA) p.o. Kierownika: Dorota Dawidowicz</p> <p>Dział Finansowo-Księgowy (DF) Główna księgowa: Wioletta Magiera Pracownicy: Maria Kozak, Alicja Dylewska, Bożena Łysiak</p> <p>Pracownia Komputerowa (PK) Waldemar Kwiatkowski, Łukasz Rabczuk</p>
<p>W sprawach kontaktów zagranicznych pomocy udziela Cross-National Study: Interdisciplinary Research and Training Program (CONSIRT) – program Uniwersytetu Stanu Ohio i Polskiej Akademii Nauk</p>
<p>¹ W ramach umowy o dzieło lub umowy-zlecenia. ² Zatrudnienie na pół etatu. ³ Pracuje na pół etatu w Zespole Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych i na pół etatu w Ośrodku Realizacji Badań Socjologicznych.</p>

Publikację przygotowano w ramach projektu
„Polski Survey Panelowy, POLPAN 1988-2013: Struktura i Ruchliwość Społeczna”,
finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki
(grant nr 2011/02/A/HS6/00238).

Wydawca:
Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych,
Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk

Warszawa 2014